

HƏNƏFİ ZEYNALLI VƏ HÜSEYN CAVİDİN "PEYĞƏMBƏR" MƏNZUM TARİXİ DRAMASI

İsgəndər ATILLA
(Orucəliyev)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent,
Əməkdar müəllim

(Əvvəli ötən saylarımda)

Bu dilin gələcək nəslimizə təsiri olmamış olmaz. Və bu dil təsirilə yaranacaq Azərbaycan türk ədəbiyyatı marksist görüşü və qayələrlə qüvvətləndikdən sonra, əmsalsız əsərlər meydana gətirə biləcəkdir. Bu da Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatına ən böyük xidmətlərindən biri sayılacaqdır."

Ədəbiyyatşunas haqlıdır. Cavid gerçəkdən mətn üsluba malikdir. Onun dil və üslubunu XX əsrde yazib-yaratmış heç bir şair və dramaturqun dil və üslubu ilə qarşıq salmaq olmaz. Onun dil və üslubu müstənsadır, zərifdir və təkrarsızdır. F.Köprülüzadə və C.Cabbarlının bu haqda dəyərli fikirləri vardır.

Hənəfi Zeynallının məqaləsində zəif, birtərəfli, mübahisəli, yanlış və ziddiyətli fikirləri olmasına baxmayaraq, məqaləsi özünəməxsus təqnid, tədqiq və orijinal təhlil üslubu ile seçilir. Mən sovet dönməmində "Peyğəmbər"i onun qədər dyan, pəysi orijinal və özünəməxsus bir formada araşdırın və təhlil edən ikinci bir ədəbiyyatşunas tanımırıam.

H.Zeynalli "Peyğəmbər" mənzum tarixi dramasını təhlil edərkən, buradakı din, əxlaq və sosial problemləri diqqət mərkəzinə çəkərkən veda dini, hind fəlsəfəsi, sufizm və Məhəmməd peyğəmbərin bunlardan təsirlənməsi məsələlərini qabardırdı. Hesab edirdi ki, Xədicənin vədövlətini verib özünə müridlər hazırlamaqla Peyğəmbər tamamilə Buddanın rolunu oynayırdı. "Din vasitəsilə ictimai əxlaqi düzəltmək istəyənlərin vəziyyəti ya Buddha kimi şahzadə olur, siyasi nüfuzu və iqtisadi qüvvəti sayəsində ətrafına böyük mürid dəstələri toplayır, ya "İsa" kibi Roma imperatorluğunun ən qatı siyasəti noticəsində dara çəkilir. Yaxud Məhəmməd kibi əvvəlcə Buddha ilə məsihdən ilham alıb, ətrafindakılara cənnətlər vəd etmək, qiyamət əzabı ilə qorxutmaq kibi manevrlər yapsa da, nəhayət, siyasi və iqtisadi qüvvə beytüləməlləri öz əlinə toplamaqla qarşısında olan əngəllərə mübarizə edir."

Bələ demək uyarlıdırsa, o, bununla Peyğəmbərin şəxsində onun daxili siyasətinin fəlsəfi mahiyyətinin və pəyəsin sosial əhəmiyyətinin "texnologiyasını" açırdı. Məsələyə tarixi, elmi, materialist və bəzən marksist mövqədən yanaşırdı. Peyğəmbərin "yeni əxlaqi" dedikdə Musa və İsa peyğəmbərlərin qoymuş olduqları əxlaqi təsdiq etmək, "bəzəi tədilat" ilə özünü göstərmək, yaşıdagı mühitdə dərin kök salmış qüvvətli "din və əxlaqa sadiq qalanları müstəqim düşmənlərdən ayırməq məqsədi" daşıyırdı. Başqa sözlə, Allahın elçisi cəmiyyətdə sosial qüvvələrin münasibətini nəzərə alırdı. Bu nöqtədə o, gerçəkdən ən böyük realist idi. Peyğəm-

bər ağızından çıxan sözləri ilə ərəb cəmiyyətində bir tarazlıq yaratmaq, zənginlər ilə yoxsullar arasındaki ixtilafları aradan götürmək, cəmiyyətin iqtisadi sistemini pozmamağa çalışırdı. Məqaləsində bu kimin incə və müüm cəhətləri istedadlı bir ədəbiyyatşunas-tarixçi kimi incəleyən H.Zeynallıya görə, Peyğəmbər ağlı siyaset yeridərək, ölkədə mülkiyyət əsasını devirmirdi. Ərəbler "mallarınızdan əl çəkin" demirdi. Çünkü onlara "rəyasətdən, altandan əl çəkin" desəydi, onda siyasetində ciddi çətinliklərə üzləşə bilərdi. Peyğəmbər öz ağlı davranışını və siyaseti ilə ərəblərə anladardı ki, onun gətirdiyi din və "əl vurulmaz yeni Tanrı" ərəb mühiti üçün o qədər də qorxulu deyildir. O, bununla ərəb cəmiyyətində mövcud olan ictimai quruluşu dağıtmak istəmirdi. Çünkü mülkiyyətə toxunmamaq və hər kəsi tutduğu ictimai mövqedən ayırmamaq şərtlə istədiyinə nail ola biləcəyini düşünürdü. Mülkiyyət sisteminə xüms və zəkat kimi vergilerlər bir az da möhkəmləndirirdi. Çarşışmaqdə olan iki varlı və yoxsul təbəqəni (sinfi) barışdırmağa çalışır və "Əğniyalı Allahın vəkili, yoxsullar da əyalırdı" deyirdi və suali belə qoyurdu: "Bu, nə demək idi?" Suala belə cavab verirdi: "Bu, öz vicdanı ilə alver yapmaq deyildimi?" Yoxsulların susması için zəkat özü onlara bir rüşvət (seçmə bizimdir) möqamında təklif edilmirdimi? Bundan görülür ki, Peyğəmbər bu kibi ictimai məsələləri anlamamış deyildi. Bəlkə anlayaraq altun və sərvət adamlarını da özüne yağı etməməyə çalışırdı. Deməli, o, öz sözündə sadiq deyildi."

Araşdırıcı Peyğəmbərin təbliğ etdiyi əxlaqdakı təzadlığın səbəbini iki şeydə - Əbu Talibin geniş çadırında alım, həkim, ədib və zəriflərin toplanmasında; altun və sərvətlərə yiyə olan Xədicənin ona təsirində görürdü. Peyğəmbər və miad (məad - qayıtma, qayğıdır yeri) məsələsində suali belə qoyurdu: "Miad məsələsinə diqqət edilsə "Əddünya məzrəətül-axirə" fəlsəfəsi arasında nə görüleceklər? "Bu dünya kimlərin işa axirət də onların olacaq. Bu dünyada çoxlu sədəqə verən əvvəlcə səlamət olacaq və sonra bu dünyada əkdiyini axirətə biçəcəkdir." Başqa sözlə, kim bu dünyada malından versə, o dünyada onun üçün köşklər hazırlanacaq, behişt bağında istədiyi huriylərə yaşayacaqdır. Onun fikrincə, Peyğəmbər miad məsələsində bir tərəfdən varlılara boyun əymek üçün xalqı hazırlayırdı; o biri tərəfdən varlıların səxavəti qarşısında onları ümidiş buraxmaq fikri yaradırdı. O yazırdı: "Budda"nın fəlsəfi sistemi - nirvan məsəlesi, xristianlığın göylərde yaşamaq ruhi tamamilə bu nöqtədə birləşir və cavidan bir həyat arzusu ilə daimi şadlıq təmənənilə tanrı tanımız ərəbdə bir xudbinlik (eqozm) fikri qabardır.

Göründüyü kimi, H.Zeynallı məsələyə islam dini və dünya dinləri kontekstində və daha geniş aspektə yanaşır.

"Axirət" sözünün mənası nədir? H.Zeynallının fikrincə, "axirət" sözü Hindistandan alınmışdır. Sanskritcə, axirət inananlar üçün dördüncü ticarət dərcəsidir. Məhəmməd Peyğəmbərin yalnız axirət məsələsində deyil, bəlkə də bütün Allah və metafizik fəlsəfi ünsürləri ya Buddanın fəlsəfəsindən, yaxud Hindistanda altı məşhur fəlsəfə məktəbinin birini təşkil edən sufi ruhu "Vedant"dan alınmışdır. Onun "Peyğəmbər" pyesi ilə bağlı bu istiqamətdə apardığı araşdırımları cavidanşurasıqda yeni görünür. Mən H.Cavidin "Peyğəmbər"indən bəhs edən bəzəi tədqiqatılarda dayaz fikirlərlə rast gəlmişəm, ancaq heç bir ədəbiyyatşunasda belə bir fikrə təsadüf etməmişəm. H.Zeynallı hesab edirdi ki, zəton Məhəmmədin öldükdən sonra dirilmək məsələsində Buddanın maranı (yəni ölüm qorxusunu ona inananlar arasında qaldırmak, yaymaq fəlsəfəsi) gizlənmişdir. Mənası budur ki, hər kəs ölümü özü üçün ən böyük səadət zənn edər və mömin şəxslər darifənən bari-bəqaya köməyə sevinərlər.

H.Zeynallı sufizm ilə bağlı fikrini inkişaf etdirərək yazar ki, Cavid və Caviddən əvvəl bir çox şair və ədiblərimiz sufizm məsələlərini ədəbiyyata gətirmişlər. Onların əsərlərində görünən və "bu gün bir çox peyrəviləri olan Şərq sufları yenə də məzkr "Veda"dan, yəni Hindistan metafizik fəlsəfəsindən almışlar." Peyğəmbərin özü fəlsəfəsinin bir qismini buradan aldısa, onun ardınca gedənlər işbu fəlsəfənin mütabaqi qismını aldılar və bütün Şərqə yadırdılar. Mətbəbin anlaşılması və sözümüzün müdəlləl (yüksək, uca - İ.A.) olması üçün "Vedanta"da (Brahman (Brahmanam) bunun izahnəməsi və əlavəsidir. Brahman hind əsatirindən on ülvi zatdır - H.Zeynallı) həqqin və həqiqətin bulunması on yüksək bir dərəcə kibi tələqqi edir. Burada "mərifət" insanların əlemi-monada Tanrı ilə qavuşmasından ibarətdir. Burada "arif" ilə "məruf" arasında tam bir eyniyyət əmələ gelir. İştirəburadan Peyğəmbərin merac** məsələsinin haradan göldiyi də anlaşırlı, zənnindəyiz."

O, bir az da irəli gedərək, fikirlərini bir qədər də dərinləşdirir və inkişaf etdirir. "Vedanta"ya istinad edərək, həmin həqiqət elminin orada üç formada göstəriləcəkini yazar. "Birincisi, mövcud olan yalnızdır - şərki yoxdur. İkincisi, O - sən özünsən (Tat-tuamasi). Üçüncü, Bən özüm Brahmanam (ahmrahmanasını) mövcudatın ayrı-ayrı görünməsi insanların mərifətindən uzaq olması nəticəsidir." Bu məqamda o, Cəlaləddin Rumidən aşağıdakı beyti misal çəkir:

Çünki bir əngi əsiri-rəng şod,
Musiyi ba musiyi dər cəng şod.

Mən 1970-ci illərin ikinci yarısında H.Zeynallının "Peyğəmbər" pyesi haqqında məqaləsini ərəb əlifbasından Azərbaycan türkcəsinə translitərisiya edərkən, həmin beyti tərcümə etmək üçün bir neçə adama müraciət etdim, lakin yaxşı tərcüməçi tapa bilmədim. Cavid haqqında məqala və xatirələri çapa hazırlayarkən (1982, redaktörə Abbas Zamanov və Həmid Məmmədzadə) fars dilini gözəl bilən Həmid müəllimə müraciət etdim. O, həmin beyti bu cür tərcümə etdi: "Rəngsizlik rəngə əsir olduğundan, Musa (ümməti) Musa (ümməti) ilə vuruşdu."

H.Zeynallı həmin beyti bu cür şərh edir: "Demək "ironlər"in ən yüksəyi fənəfilləhe yetişənlər olacaqdır." Fikrini yekunlaşdıraraq yazar: "İmdi bütün peyğəmbərlərin din, tarix, axirət və metafizik fəlsəfəsini alıñz, onun ardınca da islamda vücudə gələn sufilik fəlsəfəsinin bunun yanına qoyunuz; tamamilə Budda ilə Hindistan "Vedanta" fəlsəfəsindən kopya edildiyinə qail olacaqsınız. Bunları ilə bərabər ərəbinsə xülyapərest olmadığını nəzərə alıñzda, Peyğəmbərin yaratmış olduğu din fəlsəfəsinin öz mühiti içində nə qədər yapma, nə qədər qondarma olduğunu görəcəksiniz."

H.Zeynallı tarix və şəxsiyyət, şəxsiyyət və tarix problemini dərindən aşdırımağa çalışarkən, bəzən subyektiv mühəhizlər söyləyir, bəzən marksist nöqtəyinə nəzərindən çıxış edir. Düşünür ki, tarix sima olan Məhəmmədin "xəyallatxanasına yerləşmiş mütezadd fikirlərin heç birisi həyati deyildir". Elə isə nədir? Onun inamınca, bütün bunlar xalqın beynini qızdırmaqdə müəyyən zaman üçün lazımdır ki, Peyğəmbər cəmiyyətdə öz mövqeyini möhkəmləndirə bilsin. O, Ərəbistanda istədiyi ərəb ittihadını yapmağa çalışırdı. Fəqət burada iqtisadi inkişaf və sosial təzadalar elə bir sarsılmaz yolda idı ki, xülyapərestliklə bunu dəyişmək olmadı. Nəticədə onun "din təbliği getdikcə sənməyə başladı", kütlə öz iqtisadi quruluşuna qayıtdı. "Siniflər arasında üçurum daha qorxunc bir şəkil aldı. Ona görə də din və etiqad üzərində qurulmuş ümum-fəlsəfə sistemləri iqtisadiyyat yanında şəm kimi əriməyə başladı." Başqa sözlə, H.Zeynallı demək istəyir ki, ictimai əxlaqi dəyişmək istəyən şəxs önce iqtisadi quruluşu və ictimai qüvvələrin birinin digərinə olan münasibətlərini dəyişdirməli idi, əks-halda heç bir əsaslı inqilab yaratmaq olmadı. "Cavidin yaratması olduğu Peyğəmbər dəxi Ərəbistana bir qasırğa kibi gəldi, bir tərəfi titrədi və hətta tarixi-bəşəriyyətə də bir parça soxuldı və yeno Ərəbistanın qumsallıqlarında ümumi məmləkətilə yox oldu, getdi. Tarixin təsədüfü qüvvəti simalarından sayılan Napalyon, Teymurləng, həp bu qismidəndir. Bular tarixin mexanizməsini bilmədikləri üçün müvəqqəti bir tufan qoparmışlar. Fəqət bu tufan səndüyü kibi bunlar da sənub getmeye məcbur olmuşlar."

Cox mübahisəli, eyni zamanda, diqqəti cəlb edən mühəhizlərdir. Həmin mühəhizlərən arxasında marksist dünyagörüşünə gizləndiyini görməmək mümkün deyildir. Əgər biz marksist kimi düşünən H.Zeynallının mühəhizlərini qəbul etmiş olsaq, onda İskəndərin də, Atıllanın da, Çingizin də, Marks və Leninin də "tarixin təsədüfü qüvvələri" hesab etməliyik. Elə isə məntiqi bir sual ortaya çıxır: "Məhəmməd peyğəmbərin və Cavidin hind fəlsəfəsi və "Vendata" ilə tanışlığı olmuşdur-mu? Əgər olmuşdursa, dramaturq pyes üzərində işlərkən bunu nəzərə almışdır mı? Suallara düzgün cavab vermək çox mürükəb və çətin məsəlidir. Çünkü mənim əlimdə elə bir əsaslı fakt və dəlil yoxdur. H.Zeynallıdan başqa mən heç bir tədqiqatının əsərində sözü gedən məsələyə nə təsadüf etmişəm, nə də araşdırıǵım ədəbiyyatda məlumat rast gəlmİŞəm. Ehtimal etmək olar ki, Məhəmməd həmin məlumatları Hindistandan Ərəbistana axıb gələn səyyahlardan (necə ki, tenqriçilik-tanrıçılıq dini haqqında məlumatı türk-lərden almışdı) ala bilərdi. Burada bizim köməyimizə Cavidin pyesi catır. Pyesin "Nüsərət" hissəsində rəislər Peyğəmbərin şan-şöhrətindən, anlı-şanlı ordu yaratmasından və onları təhdidə başlamasından söz açarken, Birinci Rəis Peyğəmbərə işarə edərək sual edir:

- Pek tuhaf! Bilgisiz, müəllimsiz Bir çocukon nasıl da parlaşı tez. Üçüncü Rəis ona cavabında deyir: Yox, Əbu Talibin geniş çadırı Bəncə darlülüməndən yuqarı... Orda alım, həkim, ədib və zərif, Ən böyük şair, ən dərin arif Hər tərəfdən aqib gələn səyyah Söhbət eylərkən... Ibn Abdulla Kəsbi-elm etdi hər ağızlardan, Oldu bir dahi istə dünkü çoban. Mətndə üç nöqtələri də nəzərdən qaçırmasaq, Üçüncü Rəisin bu monoloqunda bəlkə də bir romanlıq məzmun var. Dramaturq burada dahiyanə bir şəkildə Peyğəmbərin həyatını, "Əbu Talibin universitetində" kəsbi-elm etdiyini, adı bir çobandan dahi bir insana yüksəldiyini çox böyük ustalıqla ümumiləşdirmiş və yığcam formada vermişdir.

(Davamı 6-ci səhifədə)

(Əvvəli 4-cü sahifədə)

Bura Məhəmmədin tarixdən məlum olan Dədə Qorqud və türk nümayəndələri ilə görüşdüyüünü də əlavə etsək, çox sirlər və mətləblər aydınlaşmış olar... Həmin monoloq bizə imkan verir ki, deyək: görünür, Hüseyn Cavid "Peyğəmbər" mənzum tarixi draması üzərində çalışarkən Peyğəmbərin "Vedanta" və hind fəlsəfəsindən təsirləndiyini araşdırmış, miad və axirot, arif və məruf məsələsini oradan öyrənmiş, Buddanın fəlsəfi sistemi ilə tanış olmuşdur.

H.Zeynallı Peyğəmbərin "yeni əxlaq" və onun "tamamilə Musa və İsanın "qoymuş" olduqları əxlaq olması" məsələsinə doxunmuşdur. Məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbər özündən əvvəlki dinləri qəbul etmiş və onlara hörmətə yanaşmışdır. Cavid pyesdə bunu nəzərə almış, lakin özündən əvvəlki dinlərdəki naqis cəhətləri də göstərmişdir. Peyğəmbərin ağzına aşağıdakı sözləri təsadüfən verməmişdir:

- Sizi, ey qövmi nəsra və yəhud!
Əski dinlər edəməz pək məsud.
Cünki xudkam idi Musayı-bənam,
Məryəmin oğlu da pək digərkam.
Biri güdməkdə mənafə, iqbəl,
Birinin tutduğu həp şeirü xəyal...

Bu sözlər və bütövlükdə "Peyğəmbər" pyesinin məzmunu və fəlsəfi-estetik mahiyəti deməyə əsas verir ki, Cavid dinlərin tarixini mükəmməl öyrənmişdir. Pyes üzərində işlərkən Quran-Kərimdən, (o mənzilində müxtəlif yerdə və illərdə nəşr olunmuş üç Quran nüsxəsi saxlayırdı) nümunə gətirdiyimiz parçanın üzərində işlərkən isə Quranın 8, 13, 95, 114, 162 və b. surələrində istifadə etmişdir. Biz bu haqda "Əsrin şairi" silsiləsindən çap etdirdiyimiz 5-ci kitabda (Bakı, 2011) ətraflı söz açmışıq.

H.Zeynallının "hind sufizmi" ilə ilgili fikirləri maraqlı olduğu qədər də düşündürücüdür. Elmi ədəbiyyatda "ərəb sufizmi" ilə bağlı kifayət qədər maraqlı və dəyərli məlumatlar var. Sufizm islamda mistik dini cərəyan hesab olunur. Sufizm təliminin banisi IX əsr-də yazış-yaratmış ərəb alımları Zünün əl-Misiri və Əbu Abdullah əl-Mühəsibi olmuşlar. İdealist metafizikanın tərkib hissəsi olan sufizm fəlsəfəsi mürnidin mistik yolla Allahu dərk etməsi, tədrīcən ona qovuşmasıdır. Allaha qovuşanadək mürşidin (pirin) onu mistik təriqət yolu ilə aparması sufinin Allaha çatmaq yolunda ani olaraq nurlanması, ekstaz (hal) vəziyyətinə gəlməsidir. Bu zaman onlar hallanır və intiutiv idraka (nurlanmaya) cəhd göstərirlər. Hellac Mənsur (858-918) hesab edirdi ki, sufinin ruhu Allaha gerçek surətdə qovuşa bilər. Bununla belə, o, islamə qarşı etinəsiz olmuş, "Quran adı bir əsərdir, mən də eləsini yaza bilərəm" demişdir. Hellacın fikrincə, nəfsini islah edən, həzz və şəhvətdən məhrum olan yüksək məqama çata bilər. Bu zaman İlahinin ruhu onda təcəssüm edir. Böyük alım özünü belə bir məqama çatdığını söyləmiş və "Ən-əl-Həq" (Mən haqqam) demişdir. "Allah əzəli, insan yenidir. İnsanın təbiəti ilə İlahi təbiət arasında fərq budur" söyləmişdir.

Orta əsr sufi ədəbiyyatında "sufi" termininin izahına geniş yer verilir. Əbühəfs Sührəvərdinin "Əvarif əl-məarif" kitabında bu məsələyə ayrıca fosil ayrılmışdır. Əbu Nəsr Sərrac Tusinin fikrincə, "sufi" termininin işlədilməsi islamdan qabağa gedib çıxır. Əbühəfs Sührəvərdi "sufi" termininin Quranda olmadığını və yalnız VIII əsrənə sonra meydana gəldiğini yazar. Eynəlkütət Miyanəci həmin anlayışın IX əsrənə artıq məşhur olduğunu söyləyir və s.

Əgər belədirse, şübhəsiz ki, belədir də, onda H.Zeynallının fikirlərinə haq qazandırmaq lazımlı golur.

"Sufizm - sufilik" terminlərinə gəldikdə, qədim və orta əsrlər islam alımları arasında yekdil fikir yoxdur. Əbu Reyhan Biruni "sufi" sözünün mənşəyini yunanca "sofiya" (hikmət) sözündən axtarmışdır. Əbu Nəsir Sərrac Tusi, Əbülqasim Qüşeyri, Əbuhəfs Sührəvərdi və b. həmin termini "əss-suf" sözündən törədiyini qeyd edirlər. Başqa sözlə, "sufi" terminini mənşəcə ərəb dilinə mənşəb olduğunu düşünən sufi alımlər, onu həm də bir fikir cərəyanı kimi, islam dininin zəminində yaranıb təşəkkül etdiyini yazarlar. Göründüyü kimi, "sufizm" termininin mənşəyi keçmişdə də, bu gün də mü-

rəm ki, Cavid "Peyğəmbər" pyesində Peyğəmbərin ağzına "Məhəbbətdir ən böyük din" kəlamını təsadüfən verməmişdir. (Mən hələ sözün ağırlığını, çəkisini, dərin mənasını bir kənara qoyuram.) Mənim fikrimcə, bu tipoloji oxşarlığın təsbiti həm Vedanta, həm Quran, həm də ulu Cavidin fəlsəfi-estetik görüşlərilə bağlıdır. Bilik məsələsinə geldikdə, Məhəmməd peyğəmbər təsadüfən buyurmurdur: "Beşikdən qəbrədək öyrənin."

"Vedanta"ya görə, Braxman (Allah mənasında) heç kim tərəfindən yaradılmışdır, xassəsizdir, əbədidir, bütün kainatın səbəbidir. İndi gəlin baxaq görək Hüseyn Cavid Baş Rəisin dilindən bütöprestlərin dinini təhqir edən, onların etiqadını heç endirən Peyğəmbərə qızaraq nə söyləyir?

Onun ancaq yuca göylərdə yaşar,
Əl vurulmaz yeni bir Tanrı var.
Öylə bir Tanrı ki, gözlər görməz,
Cismi yoqmuş da nə cevhər, nə əzər...
Doğurub doğmaz O bimislü şərik,
Həm məkansız... Nə qadar sərsəmlik!.. [2, 178]

Əgər biz Baş Rəisin sözlərini veda dinindəki fikirlə yan-yanası qoysaq, aralarında tipoloji baxımdan oxşarlıq görərik. Bu nöqtədə H.Zeynallıya haq qazandırmaq olar, lakin onun "İndi bütün Peyğəmbərin din, tanrı, axirot və metafizik fəlsəfəsini alınız, onun ardınca da islamda vücudə gələn sufilik fəlsəfəsini bunun yanına qoynuz; tamamilə Buddha ilə Hindistan "Vedanta" fəlsəfəsindən kopiya edildiyinə qail olacaqsınız" sözlərile razılışmaq çətinidir. Cünki əgər biz dünyada mövcud olan bütün dinləri nəzərdən keçirsek, onlarda qneseoloji və tipoloji baxımdan oxşar və fərqli cəhətləri görə bilərik. Bu da məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbər islam dinini yaradarkən neinkin yəhudi, nəsrani, həmçinin veda dinindən, türklərin tanrıçıları (tenqriçilik) və b. dinlərdən bəhrələnmişdir. Digər bir tərəfdən, əgər islam səmavi dindirsə, Quran Allahın kəlamıdırsa, onda dünya dinləri arasında qneseoloji və tipoloji oxşaqlıqların mövcud olması da təbiiidir.

H.Zeynallı Məhəmmədin dinini qondarma bir din, dünya dinlərinə yenilik gətirməyən bir din hesab edir. Onun bu fikri də çox mübahisəlidir. Məhəmməd peyğəmbər din, Tanrı, axirot və metafizik fəlsəfəni haralardan almasına, öyrənməsinə baxmayaraq, onun yaratdığı din fəlsəfi və ideoloji baxımdan yeni idi və başqa dinlərdən fərqlənirdi. Sual olunur: məgər Quran'da əvvəlki dini kitablarda olanlar eynilə təkrar olunur? Əlbəttə, yox. Quran-Kərim peyğəmbərin ən böyük möcüzəsidir, dünya dinləri tarixində yeni dini hadisədir; dünyada islam sivilizasiyasının əsası və mənbəyidir.

H.Zeynallı sufizm ilə bağlı bəzi yanlışlıqlara və birtərəfiyyə yol vermişdir. Əgər doğrudan da islam sufizmini Buddha və "Vedanta" fəlsəfəsi əsasında meydana gəlmişdirlər, axı, o həmin səviyyədə qalmamışdır. Sufizm islam zəminində daha da inkişaf etmişdir. Hind sufizm ilə islam sufizm arasından oxşar cəhətlər varsa da, fərqlər də çoxdur. Kök oradan gəlsə də, sonralar o hind sufizmindən ayrılib, müstəqil islam sufizminə çevrilmiş, yeni ideyalar, nəzəriyyələr və konsepsiylərlə daha da zənginləşmişdir. İslamda yeni dini-fəlsəfi cərəyan, ideologiyaya və dünayagörüşüne çevrilmişdir. Bu sahədə qədim və orta əsrlər islam alımları, o cümlədən Azərbaycan türk alımları böyük işlər görmüşlər. Ən böyük sufi alımlar də türklərin arasından çıxmışdır.

Hənəfi Zeynalli

bahisəli olaraq qalır. Büyük Cavidimizin "Peyğəmbər" pyesi və Zeynallının qeyd edilən məsələ ilə bağlı fikirləri probleme yenidən və yeni təfəkkürle yanaşmağa, daha dərin araşdırılmalar aparmağa sövq edir.

Vedantaya gəlincə, orada yazılır ki, fərdin məqsədi vahid Allahu dərk etməkdir. Braxman gerçəkdən Braxmandır. "Allah Braxman" heç kim tərəfindən yaradılmışdır, əbədidir, xassəsizdir, bütün kainatın səbəbidir. O, dünyanın ilkin materialı, "ilkin varlığı", "ilkin yaradıcısıdır".

Ramancunun fikrincə, dünyada üç reallıq mövcuddur: materia, can və Allah. (Buradan aydın olur ki, materia birincidir.) Allah materia və can üzərində hakimdir. Materiya və can, xalis anlayışlar kimi, Allahsız mövcud ola bilməz. (Buradan aydın olur ki, materialiyən Allah yaratmışdır.) Fərd ruhi fəallıq, bilik və Allaha məhəbbət vəsitişlə maddi mövcudluqdan xilas ola bilər.

"Veda"nın sanskritcə hərfi mənəsi bilik, "Vedanta"nın mənəsi "vedaların sonu" deməkdir. Ən qədim Veda ədəbiyyatı "Riqveda"dır. Burada Allah tərənnüm olunur. Veda dini çox zaman "brahmanizm" adlanır və ən qədim dünənlərdən biri hesab olunur.

Deyilənlərdən məlum olur ki, islam dini ilə veda dini, islam fəlsəfəsi ilə hind fəlsəfəsi arasında oxşarlıq mövcuddur və bu, geniş və dərin qneseoloji və tipoloji araşdırılmalar aparmağa əsas verir.

Din və məhəbbət, dini fəlsəfə və məhəbbət fəlsəfəsi ayrılmazdır. Bu baxımdan din və məhəbbət məsələsində mənim diqqətimi Vedadakı "Fərd - ruhi fəallıq, bilik və Allaha məhəbbət vəsitişlə maddi mövcudluqdan xilas ola bilər" konseptual fikri cəlb etdi. Men bura həm də "Allahu dərk edə bilər" fikrini əlavə etmək istəyirəm. Düşünü-